

Путівцева Н. К.,

викладач кафедри романської філології та перекладу  
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

## БОЖЕВІЛЛЯ ЯК НАСЛІДОК КРИЗИ ІДЕНТИЧНОСТІ У ТВОРЧОСТІ ЕДУАРА ГЛІССАНА

**Анотація.** Статтю присвячено аналізу теми божевілля у творчості видатного мартиніканського письменника, поета, драматурга і філософа Едуара Гліссана (1928–2011), одного з найвідоміших дослідників проблеми антильської ідентичності і розробника теорії антильства. Гліссан встановив зв'язок між кризою ідентичності на Мартиніці і проявами ментальної хвороби у деяких представників мартиніканського суспільства. Автор пов'язує проблему божевілля з проблемами у колективній пам'яті та відсутністю національної свідомості мартиніканців, спричиненими колоніалізмом. У романах і філософських есе Гліссан розглядає феномен божевілля як індивідуальну модель поведінки людини та в межах осмислення історичних і соціальних проблем Антильських островів.

**Ключові слова:** божевілля, криза ідентичності, колективна пам'ять, антильство, національна свідомість, колоніалізм.

**Постановка проблеми.** Едуар Гліссан (1928–2011) – один із найвидатніших франкомовних письменників Латинської Америки, який сформулював поняття *антильства* і розвинув теорію *креолізації*. Праці Гліссана передають не лише глибокі роздуми про колонізацію, рабство та расизм, але і його особливе бачення світу, якому притаманні багатогранність і різноманітність культур. Осмисленню та відтворенню історії карибських країн Гліссан приділяє найбільшу увагу в своїх творах. Насильницьке вивезення африканців до Нового світу, яке проводилося систематично судновласниками європейських держав, є центральною подією, на якій побудована романістика письменника, а торгівля людьми стає провідним сюжетотвірним елементом.

За Гліссаном, торгівля людьми унеможливила пошук джерел свого походження, вона приречила народ, що формується, на муки незнання. Вона символізує крах будь-якої генеалогії, порушує лінію спадкоємності поколінь. Отже, торгівля людьми завадила формуванню антильської ідентичності, адже традиційно лінія спадкоємності поколінь, що пов'язує прашура зі своїми нащадками, породжує ідентичність будь-якої спільноти. Гліссан встановлює зв'язок між кризою ідентичності на Антильських островах і появою словесних порушень у деяких представників антильського суспільства. Ментальна хвороба є наслідком соціальної невизначеності, спустошеної свідомості людей, позбавлених колективної пам'яті. Але, описуючи парадокс антильського суспільства, Гліссан підкреслює, що саме божевілля дозволяє людям поринути у минуле, пізнати своїх прашурів, повернутися до витоків власного походження, які залишалися невідомими для антильців протягом декількох століть через «вискоблення колективної пам'яті» [1, с. 224].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідники творчості Гліссана (Р. Бартон, Ж. Андре, П. Хічкок, Ж.-Л. Жубер, К. Колен та ін.) неодноразово висвітлювали тему

божевілля у творчості Е. Гліссана, підкреслюючи вміння письменника передавати осмислення ним проблем сучасного антильського суспільства через бачення світу очима персонажів, котрі страждають від ментальної хвороби. Проте у нашому дослідженні увага акцентується на аналізі авторського сприйняття феномену божевілля у рамках еволюції його світоглядних орієнтирів.

**Мета статті** полягає у дослідженні теми божевілля у романах Е. Гліссана «Ріка Лезарда», «Мальмор», «Дім командора» та у його філософському есе «Антильський дискурс».

**Виклад основного матеріалу.** Перший роман Е. Гліссана «Ріка Лезарда» («La Lézarde»), за який автор отримав престижну французьку літературну премію Ренодо, був опублікований у 1958 р. Роман проголошує необхідність визволення батьківщини. Лезарда – це назва головної ріки Мартиніки, що символізує у романі шлях країни до свободи. Автор наводить дискусії групи молодих революціонерів, котрі беруть участь у політичній боротьбі, що розгортається у їхньому місті напередодні місцевих виборів. Намагаючись віднайти свою ідентичність, вони прагнуть пізнати власну історію, допомогти народові усвідомити, ким він є, і взяти відповідальність за своє майбутнє. Саме у цьому творі Гліссан вперше вводить мотив божевілля, через яке має відбутися пізнання себе, осягання мартиніканським народом своєї ідентичності: *Ми ніби знаємо історію, але треба спитати тих, хто бачив країну у ті часи. Це було божевілля, але яке божевілля! Історія доводить, що через це божевілля прокинулася наша свідомість* [2, с. 106].

Вибірчий процес, такий, яким його зображує у романі Гліссан, у буквальному сенсі народжує націю. Але, підкреслюючи парадокс антильського суспільства, автор наголошує, що політичне прозріння не завжди супроводжується усвідомленням своєї реальності і своїх особливостей. Говорячи про абсурдність мартиніканського буття, Гліссан інтерпретує таким чином «антильське божевілля»: *Я люблю цю землю. Так. Я люблю цей прісний присмак, що вона має на своїй поверхні. Я такий же темний, як ця земля, і такий же знедолений, але водночас величний, як вона. Але я сліпий. Я не бачу, яка сила міститься у надрах землі. Я глухий, слова не пізнали дотику скелі, любові цієї чорної землі. Однак <...> я кричу про народження. Але ніхто мене не чує. Я хочу заявити про народження, про те, що народжується. Я хочу повідомити про нього, донести до інших. Але те, що народжується – це я сам і навіть більше, ніж я – <...> не чує мене. Божевілля, справжнє божевілля! Тепер я піду до сонця* [2, с. 43].

У середині 1960-х рр., після майже двадцятирічного проживання у Франції, Едуар Гліссан вирішує повернутися на рідну Мартиніку [3, с. 429]. Він починає викладати філософію в одному з ліцеїв м. Фор-де-Франс. Згуртувавши навколо себе групу однодумців, у 1967 р. Гліссан засновує Мартиніканський дослідницький інститут, який має на меті повернути молодим

антильцям освіту, що враховувала б особливості історичного розвитку та географічного положення регіону. Заклад бере також активну участь у культурній діяльності Мартиніки, організовуючи театральні фестивалі й проводячи різноманітні колоквиуми. У 1971 р. Мартиніканський дослідницький інститут починає випускати науковий журнал «Акома» («Асота»). У період з квітня 1971 по квітень 1973 рр. вийшли п'ять номерів журналу, після чого він перестав випускатися через брак фінансування [4, с. 30].

Переривання публікації журналу погіршує моральний стан письменника, який вже до того переживав глибоке розчарування від усвідомлення мартиніканської реальності: його зусилля, націлені на визволення Мартиніки, виявилися безплідними, а народження нової мартиніканської нації, омріяної й оспіваної у романі «Ріка Лезарда», він був вимушений визнати розбитою ілюзією. Мартиніканці не були готові боротися за свою незалежність, у суспільстві панували страх і покір, які тільки посилювалися після кривавого придушення народного бунту 1959 р. Моральний дух мартиніканського суспільства був роздавлений масивною машиною політики асиміляції, яка протягом десятиліть винищувала будь-які паростки непокорі й свободолубства. Саме у цей період болісних переживань, терзань між мрією життя й усвідомленням реальності Гліссан пише роман «Трагічна смерть» («Male mort», 1975), що відкриває новий етап у формуванні його світогляду.

«Трагічна смерть» – роман, сповнений розчарування та зневіри. Назва твору говорить сама за себе: Гліссан натякає на «трагічну смерть» антильського суспільства, приреченого на муки непізнання через власну інертність. Після піднесення й творчої радості, які відчувалися у романі «Ріка Лезарда», після ліричного поринання у морок часів «Четвертого століття» («Le Quatrième siècle», 1964) Гліссан із сумом говорить про хворе антильське суспільство, якому притаманні відчуженість, кволість, виснаження, байдужість до всього навколишнього. Роман «Трагічна смерть» має форму уривків висловлювань, слів, спогадів, об'єднаних у хаотичній манері та позбавлених, на перший погляд, будь-якого сенсу. Безглузді інтриги, повторювані діалоги, безцільна балаканина, драматична непослідовність дій – все має одну мету: створення песимістичного, жакливого настрою, сповненого відчаю, розгубленості, відчуженості. Мова головних персонажів свідчить про спустошену свідомість, про перші прояви божевілля людей, які втратили будь-які життєві орієнтири: *Слова немов скам'яніли через відсутність будь-якого значення, втратили будь-яке смислове навантаження, а спогади про далеке минуле наче вивітрилися з людських голів* [5, с. 67].

Однак у романі «Трагічна смерть» Гліссан ще цілковито не зневірився у народженні мартиніканської нації. Автор має надію, що маленький острівний народ може повірити в себе, в своє майбутнє і відбутися як такий. Остаточна зневіра письменника настає декількома роками пізніше і виражається у його четвертому романі «Дім командора» («La Case du commandeur»). Тепер Гліссан уже впевнений у нездатності мартиніканців сформуватися у націю і вийти з-під контролю метрополії. Роман «Дім командора» був написаний у 1981 р., у тому ж році був опублікований «Антильський дискурс» («Le Discours antillais») – головне есе Гліссана, присвячене антильству. Обидва твори є взаємопов'язаними між собою, адже й у романі, і в есе Гліссан має на меті прояснити значну частину антильської історії, яка залишалася невідомою навіть для самих анти-

льців; відродити минуле задля досягнення складного процесу метисації, що сформував своєрідний антильський світогляд. «Дім командора» й «Антильський дискурс» є ключовими творами цього періоду і свідчать про переломний момент у свідомості письменника й осмислення ним проблеми ідентичності.

Задля кращої передачі свого світосприйняття й бачення мартиніканської реальності автор знову звертається до теми божевілля. Ще у попередні роки Гліссан встановлює зв'язок між кризою ідентичності на Мартиніці, з одного боку, і появою словесних порушень у деяких представників мартиніканського суспільства – з іншого. Гліссан називає ці словесні порушення «*dé lire verbal*», що дослівно перекладається з французької як «словесна маячня». Гліссан детально описує теорію про «словесну маячню» в есе «Антильський дискурс»: *Звичайна словесна маячня здається нам однією з ознак критичної невирішеності класових відносин. Отже, це явна ознака не-історії. Але через те, що ця не-історія (невідповідність соціальних форм соціальному розвитку) є нашою історією (нашою реальністю, нав'язаною процесом, який ніколи не був і не є розвитком), звичайна словесна маячня притаманна особам, не визначеним глобальними формами індивідуалізації, які страждають від цієї невизначеності. Таким чином, можна сказати, що мартиніканський дрібний буржуа не є насправді ані дрібним буржуа (він не визначив своєї мети), ані мартиніканцем (він не визначив самого себе)* [1, с. 633–634]. Письменник робить важливий висновок: *Загроза полягає в тому, що мартиніканська громада може просто зникнути як така, залишивши замість себе лише групу поневолених осіб, які відчуватимуть тільки залежність від іншого і не зможуть ані встановити належного зв'язку зі світом, ані, тим більше, хоч якось осягнути цей зв'язок* [1, с. 627].

Майже одразу після детального опису «словесної маячні» в есе Гліссан переносить це поняття до художнього твору. Отже, «Дім командора» – це роман про антильську «словесну маячню», в якому Гліссан ілюструє цю патологію на прикладі персонажа на ім'я Марія Селат (або Міцея). Цей персонаж фігурував ще у першому романі «Ріка Лезарда», тоді як дехто з її пращурів (Ліберте Лонгве) фігурував у «Четвертому столітті». Автор занурює читача у переплетіння мартиніканської історії, аналізуючи родинні зв'язки сімей Лонгве, Селат і Белюз упродовж декількох століть. Наполегливий пошук власного коріння породжує сімейну сагу, яка відновлює генеалогію й історію родини Селат. Проте автор має на меті не стільки розплутати складні родинні зв'язки, скільки заповнити пробіли колективної пам'яті мартиніканського народу [6, с. 22].

Основна проблема твору – мартиніканська «словесна маячня», споріднена з головною проблемою творчості Гліссана – пошуком ідентичності та відновленням колективної пам'яті мартиніканців: *Жителі цієї країни вивозилися з Африки до т. зв. Нового світу на невілльничих судах, на яких вони масово помирали. Приблизно у п'ятдесят мільйонів оцінюють число чоловіків, жінок і дітей, яких вирвали з материнського лона і які пішли на дно океану або сплили, неначе піна, уздовж американських берегів. Південний захід сучасної Гвінеї дав, можливо, більшу частину нашого народу. <...> Все сколихнулося з часів того перевезення <...>, загострилася загальна свідомість; роки проходили й тихо накопичувалися в пагорбі, який зберігає таємниці, де кожен народ зберігає пам'ять про свій шлях. Але важкість ночі тяжіє над нами і накриває нас. Ми кажемо, що це божевілля. <...> Світ рухається вперед, такий*

деформований в наших мріях, такий справжній у наших видіннях [7, с. 19–20].

Поринання у минуле супроводжується також дослідженням креольської мови, знання якої повинно дозволити Марії Селат відкрити приховану історію країни. Але вона вимушена заплатити за цю можливість власним розумовим здоров'ям. Запитуючи про походження свого народу, Марія Селат не може бути почута тими, хто її оточує, адже вони вважають її ментально хворою. А долучитися до неї в її пошуках означатиме для них теж потрапити до пастки божевілля. Таким чином, на символічному рівні Гліссан змальовує парадокс сучасного антильського суспільства.

На початку роману звучить слово «Одоно», що його викрикує ментально хворий чоловік на перехресті доріг: *Він стрибає на одній нозі, закидає назад голову й кричить: Одоно! Одоно! Машина сигналять, перехожі безупинно сміються. Цей чоловік – чаклун із півдня – бачить минуле, те, що надходить не до його пам'яті, а до його понівеченого тіла, те, що його поглинає <...>, це, звичайно, не чітке відображення минулого, не місце, не дати, не хронологічно упорядковані події* [7, с. 19]. У цій сцені з'являється образ психічно хворої людини, яку можна зустріти у будь-якій країні. Божевілля людини живе поза межами суспільства, вона є відкинутою і знехтуваною ним, але вона може бачити те, що інші не бачать, і говорити те, про що інші мовчать.

Загадкове слово «Одоно» звучить і посеред поля цукрової тростини, сповіщаючи про народження Марії Селат – головної героїні твору. Воно з'являється багато разів протягом роману – у розповідях, спогадах, сімейних історіях, – здобуваючи щоразу додаткове смислове навантаження.

Лише у центральній частині роману автор прояснює походження слова «Одоно»: так звали голову перших маронів – рабів-утікачів. Через зраду свого брата, якого теж звали Одоно, він був проданий у рабство в Африці та вивезений до Америки. Після втечі з плантації він очолив групу збіглих рабів, встановив контакт з останніми індіанцями регіону. Згодом він був зраджений одним зі своїх людей, закатований і страчений.

У третій частині роману описується життя Марії Селат у юності, тобто зображуються події і персонажі, які фігурували у першому романі Гліссана «Ріка Лезарда». *Країна була немов осяяна запалом боротьби післявоєнного періоду. Тоді була можливість піднятися на пагорб, дослідити час, що накопичився там, подивитися на море у бік інших островів, про заселення яких ми нічого не знали. Але замість цього <...> ми, зі спільної згоди, дозволили розігратися нашій уяві далеко від цього моря і від нашої землі* [7, с. 147]. Автор розповідає, що історія кохання Марії Селат і Матьє Белюза, розпочата ще у романі «Ріка Лезарда», завершилася шлюбом. Згодом у них народилася донька, Іда Белюз, яку виховувала її бабуся. Через деякий час молоді люди розлучилися. Марія народила двох синів від чоловіка, чие ім'я не називається. Доля двох хлопців склалася трагічно: Патріс розбився на мотоциклі, а його молодший брат Одоно потону. Після трагічної загибелі синів Марія збожеволіла від горя, її помістили до психіатричної лікарні.

На початку та наприкінці роману фігурують начебто вирізки з газет, у яких повідомляється про божевілля Марії Селат, детально описується її стан (*Вона закочувала очі і раптом*

*починала пильно дивитися на ваше обличчя або руки, так, що ви не знали, куди подітися. Коли до неї зверталися, вона ворухилася ротом водночас із вами, немов читала по ваших губах, і знецька вона посміхалася, промовляючи слова, які ніхто не розумів* [7, с. 13]), а також прославляються антильські психіатричні заклади: *Проблеми, що стоять перед нами, існують і в Метрополії. Ментальна хвороба <...> зустрічається будь-де. <...> Був розроблений план щодо розвитку медицини у цій галузі <...>. Була запроваджена нова система надання послуг, яку вже використовують у Метрополії і яка показує позитивні результати. <...> Компетенція персоналу є задовільною. Були організовані семінари, у яких брали участь спеціалісти і професори з Франції, що дозволило персоналу підвищити кваліфікацію. <...> Додамо – і це буде найкращим висновком, – що наша психіатрична лікарня є предметом заздрощів у всьому Карибському регіоні, і що деякі уряди сусідніх незалежних держав розпочали клопотання у наших медичних службах, а також у міністерстві у Парижі, з метою помістити до наших закладів психічно хворих людей, яких вони не можуть лікувати у себе через недостатнє фінансування* [7, с. 205–206].

Тема божевілля, що передається з покоління до покоління, пронизує увесь роман. У словесній маячній людей, яких суспільство вважає ментально хворими, звучать окремі слова давно забутої мови прашурів, уривки африканських міфів і легенд, сплутані спогади про зради, що передували продажу у рабство; в них віддається придушений крик збіглого раба, якого примусили замовкнути, вставивши у рот кляп. Цьому мовчанню, що тривало протягом декількох століть, протиставляється словесна маячня персонажів роману «Дім командора». У голосі оповідача можна розпізнати вираження невпевненого, нерішучого, ледве окресленого «ми», у якому розрізнені, відокремлені одне від одного «я» поступово об'єднуються протягом оповіді.

**Висновки.** Таким чином, проаналізувавши особливості теми божевілля у творчості Е. Гліссана, ми відстежили, як розкривається авторська позиція, еволюціонує світогляд митця. Показано, що божевілля виконує роль значущої ланки у процесі відновлення колективної пам'яті та формування національної свідомості антильських етносів. Перспективним вважаємо простежити, яким чином теорія про антильську «словесну маячню», розроблена Едуаром Гліссаном, вплинула на творчість інших представників франкомовної літератури Карибського басейну, а також провести компаративний аналіз теми божевілля в інших хронологічних зрізах і географічних варіантах художньої творчості.

#### Література:

1. Glissant É. Le Discours antillais. Paris: Gallimard, 1997. 848 p.
2. Glissant É. La Lézarde. Paris: Gallimard, 1997. 260 p.
3. Никифорова И.Д. Литература франкоязычных стран: Мартиники, Гваделупы, Гвианы. История литератур Латинской Америки в 5 кн. М.: ИМЛИРАН, 2004. Кн. 4. Ч. 1. С. 380–483.
4. Colin K. Le roman-monde d'Édouard Glissant. Québec: Les Presses de l'Université Laval, 2008. 312 p.
5. Glissant É. Malemort. Paris: Gallimard, 1997. 240 p.
6. Joubert J.-L. Édouard Glissant. Paris: Association pour la diffusion de la pensée française, 2005. 88 p.
7. Glissant É. La Case du commandeur. Paris: Gallimard, 1997. 220 p.

**Путивцева Н. К. Безумие как следствие кризиса идентичности в творчестве Эдуара Глиссана**

**Аннотация.** Статья посвящена анализу темы безумия в творчестве выдающегося martinicanского писателя, поэта, драматурга и философа Эдуара Глиссана (1928–2011), одного из самых известных исследователей проблемы антильской идентичности и автора теории антильства. Глиссан установил связь между кризисом идентичности на Мартинике и проявлениями ментальной болезни у некоторых представителей martinicanского общества. Автор связывает проблему безумия с пробелами в коллективной памяти и отсутствием национального сознания martinicanцев, вызванными колониализмом. В романах и философских эссе Глиссан рассматривает феномен безумия в качестве индивидуальной модели поведения человека и в рамках осмысления исторических и социальных проблем Антильских островов.

**Ключевые слова:** безумие, кризис идентичности, коллективная память, антильство, национальное сознание, колониализм.

**Putivtseva N. Madness as a consequence of the identity crisis in Édouard Glissant's works**

**Summary.** The article is dedicated to the analysis of the theme of madness in the works by the Martinican writer, poet, playwright and philosopher Édouard Glissant, one of the most important figures of the French Carribean. Glissant studied the problem of Antillean identity and developed the theory of antillanité. He established the link between the identity crisis in Martinique and the manifestation of the mental illness of some members of the Martinican society. The author connects the problem of madness with the gaps of collective memory and the absence of national consciousness of the Martinican people, caused by the colonialism. In his novels and philosophical essays, Glissant considers the phenomenon of madness as an individual model of human behavior and also within the framework of reflection on historical and social problems of the Antillean islands.

**Key words:** madness, identity crisis, collective memory, antillanité, national consciousness, colonialism.